

Konrad Klejsa

Uniwersytet Łódzki

ORCID 0000-0002-6259-9173

Wąskie gardło rozpowszechniania. Obieg filmów pełnometrażowych na taśmie 16 mm w polskich kinach w latach 1950-1980

DOI: <https://doi.org/10.56351/PLEOGRAF.2024.1.01>

Streszczenie

Artykuł traktuje o frapującym wątku z zakresu tzw. subhistorii kina, skromnie reprezentowanej w polskim piśmiennictwie filmowym. Autor wskazuje na drastyczne różnice w repertuarze filmowym kin 16mm i 35mm i wyjaśnia jego przyczyny, odwołując się do szerzej pojętej polityki kulturalnej PRL. Wywód, oparty na danych statystycznych oraz ustaleniach wynikających z kwerendy archiwalnej, głównie w Archiwum Akt Nowych, prowadzony jest chronologicznie. Ostatecznie artykuł daje wgląd w technokulturowe aspekty zagadnienia postawionego w temacie, a zarazem stanowi przyczynek do społecznej historii kina w Polsce.

Słowa kluczowe

rozpowszechnianie filmów – ekonomia kina – wąska taśma – proporcje geopolityczne w repertuarze

W zachodnich kulturach filmowych format 16 mm najczęściej utożsamiany jest ze szczególnym dyspozytywem (tzw. *non-theatrical* – czyli w odniesieniu do miejsc przeznaczonych do działalności innej niż kinowa) i specyficznymi gatunkami (tzw. *useful cinema* – czyli filmami oświatowymi, instruktażowymi itd.). W Polsce Ludowej wąska taśma była szerzej wykorzystywana celem rozpowszechniania pełnometrażowych filmów fabularnych – w latach 1945-1949 głównie w kinach objazdowych należących do Instytutu Filmowego, natomiast od 1950 roku na szeroką skalę w wiejskich kinach stałych.

Wcześniej, w latach 30., niewielką sieć kin objazdowych pracujących na projektorach 16 mm i wyświetlających zarówno krótkometrażówki, jak i filmy fabularne prowadziła Polska Agencja Telegraficzna. Z sieci tej mogli – za opłatą – korzystać także prywatni dystrybutorzy, pokazujący filmy fabularne. Ostatecznie z oferty skorzystała firma należąca – trzeba trafić – do Janiny Nowickiej, żony jednego z szefów PAT-u, Seweryna Nowickiego. Na początku wojny spory zbiór kopii 16 mm został przez przedsiębiorczych małżonków ukryty w podwarszawskiej wsi. Gdy zaś komuniści opanowali kraj, Nowicki zgłosił się do nich i – ze strachu albo dla wynagrodzenia – przekazał im zbiór. Ponieważ specjalistów w zakresie filmu było w powojennej Polsce niewiele, władze kinematografii skorzystały z doświadczenia Nowickiego, któremu powierzono funkcję dyrektora Instytutu Filmowego. Instytucja ta zajmowała się szeroko pojętą edukacją filmową – w jej ramach powstała w Łodzi Szkoła Filmowa, a także Wytwórnia Filmów Oświatowych, a ponadto sieć kin objazdowych. W porównaniu z okresem przedwojennym poszerzyła ona znacznie swój stan posiadania, bowiem na terenach należących wcześniej do Niemiec, a przyłączonych do Polski przejęto ok. 9 tys. filmów oświatowych na wąskiej taśmie, głównie niemieckich filmów niemych, a także znaczną liczbę aparatów wąskotaśmowych. Część z tych ostatnich trafiła do szkół, część pozostała w gestii Instytutu. Sieć ruchomych kin wąskotaśmowych była konkurencją dla sieci 35 mm, operowanej przez Przedsiębiorstwo Państwowe „Film Polski” (słowo „konkurencja” nie jest przy tym może zbyt fortunne, gdyż obie sieci były podporządkowane temu samemu Ministerstwu Informacji i Propagandy). Raporty kierowników kin z tamtych lat pokazują, że często dochodziło do nieporozumień, gdy do tej samej wsi przyjeżdżały tego samego dnia lub dzień po dniu ekipy obu sieci. Różnił się także sam program – w kinach objazdowych 35 mm dominowały słusznie ideologicznie filmy radzieckie odrzucane przez znaczną część społeczeństwa. Konflikt pomiędzy sieciami związany był również z faktem, że początkowo w formacie 16 mm nie dystrybuowano Polskiej Kroniki Filmowej, co oznaczało, że filmy tego rodzaju mogły docierać na wieś tylko poprzez te kina objazdowe, które posługiwały się aparaturą szerokotaśmową.

Wraz z postępowaniem stalinizacji życia społecznego, począwszy od 1947 roku, filmy z lat 30., przypominające o Polsce z lat międzywojennych, były wycofywane z obiegu (jako produkty burżuazyjnego ustroju). Instytut Filmowy zostaje w ten sposób pozbawiony głównego źródła dochodu, a następnie w 1949 roku rozwiązany. W tym samym roku polskie laboratoria filmowe uzyskują zdolność redukcji filmów nakręconych w 35 mm na taśmę 16 mm – odtąd nic nie stało już na przeszkodzie, aby PKF pokazywać także w kinach wąskotaśmowych.

Oczywiście, w PRL na 16 mm rozpowszechniano także filmy oświatowe; w piśmiennictwie epoki termin ten traktowano jako określenie osobnego rodzaju filmowego i wykazywano jako osobną pozycję zarówno w sprawozdawczości, jak i w monografiach akademickich. Dystrybucją tych filmów zajmował się, po rozwiązaniu Instytutu Filmowego w 1949 roku, Wydział Rozpowszechniania Filmów Oświatowych (później przemianowany na Centralę określaną akronimem CoRFO i działającą w strukturze Centralnego Urzędu Kinematografii), wreszcie zaś – potężna (istniejąca w latach 1957-1974) Centrala Filmów Oświatowych „Filmos”. Według informatora z 1965 roku¹ dysponowała ona 3 tys. tytułów, w tym 650 było zgodnych z programem nauczania w szkołach, zatwierdzonych przez Ministerstwo Oświaty; oferowała również filmy instruktażowe (dla zakładów pracy i rolników), a także liczne filmy o tematyce społeczno-politycznej². Liczba tytułów w gestii Filmosu była większa niż biblioteka Centrali Wynajmu Filmów (CWF). W samym tylko 1968 roku Filmos wprowadził do swojego katalogu aż 467 polskich i zagranicznych tytułów na taśmie 16 mm³; przedsiębiorstwo to dysponowało także osobną siecią ruchomych kin oświatowych (392 w 1960 roku, 178 w 1968 roku, 121 w 1970)⁴, organizując ponadto doraźne „punkty wyświetlania”, na przykład w jednostkach straży pożarnej, bibliotekach, na uniwersytetach ludowych czy w powiatowych domach kultury. Temat ten niewątpliwie czeka na swego monografistę.

Niniejszy artykuł – oparty głównie na kwerendzie w Archiwum Akt Nowych oraz kilku archiwach regionalnych – poświęcony jest natomiast obiegom pełnometrażowych

1 *Informator Centrali Filmów Oświatowych FILMOS*, Warszawa 1962, s. 35-40.

2 Filmos wydawał nieregularnie katalog pod nazwą *Biuletyn filmograficzny. Wybór filmów do wykorzystania w pracy propagandowej*, a także okazjonalne katalogi na rozmaite rocznice, istotne dla kultury politycznej państw komunistycznych.

3 *Perspektywy wykonania planu rocznego na podstawie wykonania planu 3-ch kwartałów 1969 oraz informacja o projekcie narodowego planu gospodarczego w zakresie kinematografii na 1970, 1969*. Archiwum Akt Nowych, zesp. Naczelny Zarząd Kinematografii, sygn. 10/13, k. 27.

4 *Rocznik statystyczny kultury*, red. E. Krzeczowska, Warszawa 1971, s. 169.

filmów wąskotaśmowych w kinach podporządkowanych najpierw CUK, potem Naczelnemu Zarządowi Kinematografii (NZK). Interesuje mnie głównie diachronia – rozwój, a następnie kurczenie się sieci kin 16 mm. Poza spektrum dociekań pozostają natomiast zarówno zagadnienia stricte techniczne, jak i upodobania widzów, losy konkretnych filmów czy produkcja filmowa – profesjonalna i amatorska – na wąskiej taśmie. Nie pogłębiam także zagadnień związanych z różnorodnością kin – podziałem sieci kin na tzw. państwowe i społeczne (związkowe, spółdzielcze, wojskowe, zamknięte itd.)⁵; głównym kryterium różnicującym jest dla mnie typ aparatury projekcyjnej: 35 mm i 16 mm.

Dla uporządkowania terminologii i chronologii dalszego wywodu wystarczyć w tym miejscu musi krótka rekapitulacja systemu rozpowszechniania filmów w interesującym mnie okresie. Od 1960 do 1975 roku NZK sprawował nad kinami jedynie nadzór, formalnie podporządkowane były one regionalnym przedsiębiorstwom kinowym (17 wojewódzkich zarządów kin oraz dwa zarządy miast wydzielonych: Stołeczny Zarząd Kin oraz Miejski Zarząd Kin w Łodzi), dla których organami zwierzchnimi były terenowe rady narodowe. Kina nie miały samodzielności programowej – repertuar de facto ustalały regionalne ekspozytury CWF; od 1964 roku CWF nie zajmowała się natomiast importem, który przeszedł w gestię Przedsiębiorstwa Exportu i Importu Filmów „Film Polski”. Z końcem 1973 roku Filmos (w tym jego wojewódzkie oddziały) został połączony z Centralą Wynajmu Filmów, w wyniku czego powstała Centrala Rozpowszechniania Filmów. Dwa lata później przekształcono ją oraz terenowe przedsiębiorstwa kinowe – w Zjednoczenie Rozpowszechniania Filmów, skupiające 17 okręgowych przedsiębiorstw (tzw. OPRF-ów). Struktura ta przetrwała do 1987 roku (przy czym od 1982 roku instytucją nadrzędną było Przedsiębiorstwo Dystrybucji Filmów) i do końca swego istnienia borykała się z problemami, których początek tkwił w latach stalinowskich. Jak wskazał Edward Zajiček (wieloletni pracownik Zespołu Ekonomicznego NZK oraz autor opracowań o zagadnieniach ekonomicznych polskiej kinematografii), kinematografia PRL – pojmowana jako system, oparty na transferze środków z podsystemu dystrybucji i eksploatacji do podsystemu produkcji⁶ – od 1963 roku była deficytowa, przy czym deficyt ów księgowany był właśnie do podsystemu wynajmu kopii i działalności kin (zob. tab. 1).

5 Zob. K. Jajko, *Kino po fajrancie. Organizacja i działalność kin związkowych w latach 50. i 60.* [w:] *Archiwa w badaniach filmoznawczych*, red. B. Giza, P. Zwierzchowski, K. Mąka-Malatyńska, Warszawa 2020.

6 Zob. E. Zajiček, *Polska produkcja filmowa. Problemy rentowności*, Katowice 1983, s. 144-145.

Rozbudowa

Prawdziwą rewolucją dla krajobrazu polskich kin był plan sześcioletni (1950-1955). Na ten okres zaplanowano powstanie 3 tys. nowych kin, głównie na wsi i w małych miasteczkach – co uzasadniano troską o edukację mas chłopskich⁷. Projekторы 35 mm były drogie w produkcji, dlatego władze zdecydowały wyposażać nowe kina stałe na wsiach w projekторы 16 mm (wiejskie kina ruchome częściej posługiwały się aparaturą 35 mm). Ciężar produkcji sprzętu spoczął na łódzkich zakładach Prexer, które opracowały model AP-11, a następnie jego ulepszoną wersję AP-11U⁸, która szybko zdominowała infrastrukturę kin wiejskich⁹. Decyzje dotyczące produkcji przemysłowej szły w parze z działaniami edukacyjnymi. Pod koniec 1949 roku w piśmie Szkoły Filmowej w Łodzi opublikowano przekład sowieckiego podręcznika o technice filmowej¹⁰, w którym chwalono taśmę 16 mm jako dwuipółkrotnie tańszą do wytworzenia niż taśma 35 mm i 5,5 razy lżejszą w odniesieniu do filmu trwającego tyle samo minut, rozpowszechnianego na taśmie standardowej. Rok później ogłoszono zaś program kursu dla kinooperatorów kin wiejskich, w którym prawie nie wspomniano o taśmie 35 mm¹¹.

Poza trudnościami związanymi z aparaturą projekcyjną problemem okazały się same budynki kin wiejskich. Były to często obiekty w złym stanie technicznym, służące wcześniej innym celom. Słabo opłacany personel kin nie zawsze umiał obsługiwać powierzony sprzęt lub lekceważył przepisy przeciwpożarowe (wskutek czego w 1955 roku doszło do tragedii w Wielopolu Skrzyńskim). Dowodem na to są zarówno liczne krytyczne artykuły prasowe, jak i wewnętrzne opracowania okręgowych zarządów kin (w jednym z raportów napisano: „obraz tańczy na ekranie w takt drgania aparatu oraz temperaturę sali zimą -10° , a widzowie siedzą na przypadkowych sprzętach czy

- 7 E. Gębicka, *Od Wydziału Propagandy Filmowej do Centralnego Urzędu Kinematografii. Pierwsza dekada partyjno-państwowego monopolu w polskim kinie*, Katowice 2022, s. 165-168.
- 8 T. Zaborowski, J. Brzozowski, *Projektor wąskotaśmowy AP 11U*, „Kinotechnik” 1955, nr 82, s. 1636-1637.
- 9 H. Stanek, *Zagadnienia techniczne sieci rozpowszechniania*, „Technika Kinematografii” 1957, nr 7/8, s. 35.
- 10 J.M. Gołdowski, *Wstęp do techniki filmowej*, „Przegląd Filmowy” 1949, nr 5/6.
- 11 *Ramowy program dla kinooperatorów kin wiejskich, 1950*. AAN, zesp. Wydział Kultury KC PZPR, sygn. XVIII-32, k. 33-38.

po prostu na podłodze¹²). Do odwiedzenia wiejskiego kina nie zachęcał widza ponadto repertuar kin wiejskich¹³.

W połowie lat 50. wąska taśma stała się w Polsce zjawiskiem masowym. Pewne pojęcie o skali nasycenia aparatami 16 mm daje, pochodzący z 1961 roku, wykaz instytucji posiadających projektory tego rodzaju w poszczególnych powiatach województwa rzeszowskiego. Oprócz lokalnych komórek partii robotniczej i chłopskiej, harcerzy, leśników i jednostek wojskowych własne kina posiadały: Zakład Przemysłu Drzewnego FOREST, Fabryka Firanek „Skopanie”, Fabryka Wagonów „Sanok”, Fabryka Obuwia Sportowego, Rafineria Nafty „Jedlicze”, leżajska Wytwórnia Tytoniu Przemysłowego, Wytwórnia Win, Wytwórnia Maszyn Rolniczych „Polna”, cukrownia w Przeworsku i kilka innych¹⁴. Aparaty należące do szkół i zakładów pracy, a także punkty wyświetlania filmów przez Filmos nie były wliczane do statystyki kin stałych. Dane dotyczące tych ostatnich pokazują, że po zakończeniu „planu sześcioletniego” w sieci państwowej inwestowano głównie w rozwój kin 35 mm (miejskich i ruchomych), zaś ilość kin państwowych na taśmie 16 mm utrzymywała się na niemal niezmiennym poziomie do 1966 roku, gdy zaczęła spadać¹⁵.

Władze kinematografii doskonale wiedziały, że sieć kin wiejskich jest deficytowa, „i to zarówno w stosunku do wojewódzkich zarządów kin, jak i do Centrali Wynajmu Filmów¹⁶ – mówił o tym wprost szef kinematografii Jerzy Typrowicz na posiedzeniu w Ministerstwie Kultury w 1961 roku. Z uwagi na olbrzymie potrzeby inwestycyjne – zarówno gdy chodzi o projektory, jak i o sprawy prozaiczne (takie jak „brak ławek dla widzów”¹⁷) – uznano za celowe „przejęcie kin wiejskich przez społeczne organizacje lokalne w celu odciążenia Państwa od dużych wkładów pieniędzy¹⁸. Liczba kin 16 mm zwiększyła się natomiast w tzw. kinach pozapaństwowych, formalnie należących nie do władz terenowych, lecz do organizacji politycznych, związków zawodowych oraz

12 *Analiza działalności Okręgowego Zarządu Kin w Bydgoszczy, 1953.* AAN, zesp. Centralny Urząd Kinematografii, sygn. 172, k. 58.

13 Więcej na ten temat zob. K. Jajko, *Seans filmowy za rogatkami. Kina objazdowe w dziele upowszechniania kultury na wsi [w:] Socrealizmy i modernizacje*, red. A. Sumorok, T. Załuski, Akademia Sztuk Pięknych im. Władysława Strzemińskiego w Łodzi, Łódź 2017, s. 417-424.

14 *Wykaz zakładów pracy i instytucji posiadających projektory wąskotaśmowe, 1964.* Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zesp. Wojewódzki Dom Kultury, sygn. 529/186, k. 92-93.

15 Dane za rocznikami statystycznymi GUS.

16 *Protokół z posiedzenia Kolegium Ministerstwa Kultury i Sztuki, 17 lutego 1961.* AAN, zesp. NZK, sygn. 4/52, k. 4/12.

17 Tamże.

18 Tamże.

instytucji kulturalno-oświatowych. Olbrzymią siecią dysponował zwłaszcza Związek Zawodowy Pracowników Państwowych Gospodarstw Rolnych – pomiędzy 1960 a 1964 rokiem liczba kin w PGR-ach wzrosła o 159¹⁹. Instytucje społeczne prowadzące własne kina musiały zakupić aparaturę projekcyjną we własnym zakresie – nic więc dziwnego, że wybierały urządzenia na wąską taśmę, ponieważ były one znacznie tańsze.

Tabela 2. Liczba kin z podziałem na aparaturę projekcyjną w latach 1966 i 1976

	Ogółem kin	70 mm	35 mm	16 mm	Miasta	35 mm	16 mm	Wieś	35 mm	16 mm	Ruchome	35 mm	16 mm
1966	3836	0	1711	2125	1553	1460	93	1895	190	1705	388	61	327
1976	2524	16	2058	450	1404	1371	17	701	457	244	419	230	189

Dane za rocznikami statystycznymi GUS.

Współistnienie

Gdy na początku lat 60. przystąpiono do „modernizacji kin wiejskich”, rozumiano ją jako wymianę starej aparatury 16 mm na nową, także wąskotaśmową. Na rok 1961 zaplanowano wymianę pozostałych jeszcze w kinach aparatów AP-11 oraz uszkodzonych AP-12 na nowe aparaty typu AP-14²⁰. Ten ostatni model, według opisu producenta, był trzyczęściowy – składał się z aparatu projekcyjnego z magnetycznym odczytem dźwięku, walizkowego głośnika i autotransformatora – ważył 60 kg, a w 1964 roku kosztował 18 tys. zł²¹. Plany wymiany starych projektorów na ten model nie w pełni się jednak powiodły, skoro w sprawozdaniu za 1965 rok raportowano: „W sieci kin 16 mm, a więc głównie wiejskich, 15% w sieci kin pozapaństwowych i 22% projektorów w sieci państwowej to nietypowe zużyte aparaty AP-11 i AP-12”²².

Nadal utrzymująca się słaba jakość projekcji mogła być jednym z powodów, dla których kina wiejskie – bez względu na ich formę organizacyjną – były deficytowe. Przykładowo z zestawień za rok 1961 wynika, że kina wiejskie półstałe przynosiły

- 19 *Analiza działalności Centrali Wynajmu Filmów w latach 1960-1964, 1965.* AAN, zesp. NZK, sygn. 10/47, k. 5.
- 20 *Stan i perspektywy rozwoju sieci kin wiejskich, 1969.* AAN, zesp. NZK, sygn. 4/52, k. 26.
- 21 *Informator Centrali Filmów...*, dz. cyt., s. 7. Natomiast w szkołach dominował lżejszy i tańszy aparat A-22 w cenie 8 tys. zł (*średnia pensja w 1965 roku wynosiła – według danych z rocznika statystycznego – 1455 zł*) – jednoczęściowy, zasilany z sieci 220 V, z głośnikiem wbudowanym w pokrywę aparatu, ważył 20 kilo.
- 22 *Organizacja sieci kin i ich działalność, 1965.* AAN, zesp. NZK, sygn. 4/52, k. 86.

znaczące straty (ogólnopolskie wpływy: 44 123, ogólnopolskie koszty: 52 757), podobnie działo się w wypadku wiejskich stałych (wpływy: 27 376, straty 38 783)²³. Inaczej mówiąc, mieszkańcy wsi niechętnie korzystali z kin, które władza ludowa wybudowała na ich potrzeby.

Ważniejszą przyczyną był jednak repertuar. O ile w I poł. lat 50. kina 35 i 16 mm oferowały ten sam niezbyt atrakcyjny program, złożony w dużej mierze z sowieckich filmów o propagandowej wymowie, o tyle po odwilży repertuar w obu sieciach zaczął się dramatycznie różnić. W publikacjach prasowych różnice te nie były w żaden sposób analizowane. Regionalne zarządy kin otrzymywały jedynie comiesięczną informację, które filmy będą dostępne na wąskiej taśmie; informacje o tym, jakie filmy będą w ten sposób dystrybuowane, zawierał dwutygodnik „Filmowy Serwis Prasowy”, wydawany przez Centralę Wynajmu Filmów. Każdy numer zawierał informację o tym, które tytuły będą miały w danym miesiącu premierę na 35 mm (zazwyczaj były to filmy omawiane w danym numerze „Serwisu”), a które na 16 mm (w tym wypadku odsyłano do wcześniejszych numerów). Można było odnieść wrażenie, że w zasadzie każdy film, który trafił do kin miejskich, prędzej czy później dotrze też na wieś – wystarczy tylko trochę poczekać.

Tymczasem do kin 16 mm trafiało znacznie mniej premier niż w wypadku 35 mm. Przykładowo w 1958 roku do eksploatacji w sieci 35 mm wprowadzono 189 filmów pełnometrażowych, a w sieci 16 mm – tylko 102²⁴. Dekadę później różnica była nawet większa – tylko 83 premier na wąskiej taśmie, w porównaniu ze 194 na 35 mm²⁵. Różnice dotyczyły przy tym nie tylko ogólnej liczby filmów premierowych. Szczególnie ciekawe są dane dotyczące nowych filmów na 16 mm z podziałem na kraj produkcji. Wprawdzie w I poł. lat 60. do kin wiejskich trafiało nieco więcej premierowych filmów z Zachodu niż w okresie stalinowskim, ale w miastach pokazywano ich cztero- lub trzykrotnie więcej, co doskonale widać w statystyce (zob. tab. 3). Przykładowo w roku 1968 na ekrany kin 35 mm wprowadzono 23 filmy francuskie, 20 amerykańskich i 16 włoskich – w wypadku filmów 16 mm było to odpowiednio 3, 5 i 2²⁶. Podobne różnice zaobserwować można było w odniesieniu do wszystkich filmów w obiegu.

- 23 *Rozwój sieci kin i rozpowszechnianie*, 1975. AAN, zesp. NZK, sygn. 4/51, k. 3-5. W wypadku kin wiejskich półstałych tylko w jednym województwie – białostockim – wpływy przekraczały koszty.
- 24 *Ocena przebiegu realizacji bieżącego planu 5-letniego rozwoju kinematografii*, 1959. AAN, zesp. NZK, sygn. 10/17, k. 4.
- 25 *Produkcja i rozpowszechnianie w 1968 roku*, 1969. AN, zesp. NZK, sygn. 4/45, k. 18-19.
- 26 *Produkcja i rozpowszechnianie w 1968 roku*, 1969. AAN, zesp. NZN, sygn. 4/45, k. 19.

Tabela 3. Liczba wprowadzonych tytułów na ekrany polskich kin poszczególnych kategorii geopolitycznych w latach 1961 i 1968

Rok wprowadzenia do dystrybucji	1961		1968	
	35 mm	16 mm	35 mm	16 mm
Kraj produkcji				
POLSKA	26	24	18	25
ZSRR	50	42	27	7
KDL (inne „kraje demokracji ludowych”)	36	22	56	27
kapitalistyczne	91	19	79	17
razem	203	107	180	76

Dane za: Analiza działalności CWF za lata 1960-64 (AAN, MKiS, NZK, sygn. 10/47, k. 24);
Produkcja i rozpowszechnianie filmów w roku 1968 (AAN, MKiS, NZK, sygn. 4/45, k. 19).

Oficjalne wyjaśnienie „specjalnego” repertuaru dla wsi brzmiało tak: „W doborze filmów do repertuaru wiejskiego stosowane są kryteria natury programowej i geograficznej, zapewniające priorytet filmom komunikatywnym prostym w konstrukcji oraz pozycjom pochodzącym z naszego obozu. Jednocześnie w miarę możliwości uwzględnia się w repertuarze wiejskim filmy o tematyce współczesnej o charakterze wychowawczym, filmy rozrywkowe oraz pozycje głośne w świecie nagradzane na międzynarodowych festiwalach z wyjątkiem pozycji mało komunikatywnych”²⁷. Tyle, gdy idzie o wersję oficjalną – w rzeczywistości decydujący wpływ na ostateczny kształt repertuaru wiejskiego miały względy zgoła innej natury.

Podział na filmy z krajów socjalistycznych i kapitalistycznych był ważny z punktu widzenia tzw. proporcji programowych. Potrzebę ich istnienia awizowała *Notatka o kinematografii* (w rzeczywistości był to obszerny raport), przygotowana dla Wydziału Kultury KC PZPR na początku 1960 roku, która o kilka miesięcy poprzedzała głośną Uchwałę o kinematografii²⁸. W ślad za nią wydano Okólnik nr 7 Ministra Kultury i Sztuki z 31 marca 1961 roku, który regulował relacje ilościowe pomiędzy filmami z państw kapitalistycznych (w sprawozdawczości określanych jako „KK”) oraz filmami

27 *Analiza działalności Centrali Wynajmu Filmów w latach 1960-1964, 1965*. AAN, zesp. NZK, sygn. 10/47, k. 24.

28 *Uchwała Sekretariatu KC w sprawie kinematografii [w:] Syndrom konformizmu? Kino polskie lat sześćdziesiątych*, red. T. Miczka, A. Madej, Katowice 1994, s. 31.

z krajów socjalistycznych (jako „KS” – w tym wypadku dane podawano w podziale na filmy sowieckie, polskie i z innych „demoludów”). Na przedsiębiorstwa kinowe nakładano obowiązek utrzymania odpowiednich proporcji seansów z filmami socjalistycznymi i kapitalistycznymi – liczba tych pierwszych nie może być mniejsza aniżeli 50% w stosunku do ogólnej ilości seansów wyświetlanych w ciągu roku, w skali wojewódzkiego przedsiębiorstwa kin (wymóg dotyczył roku kalendarzowego, ale praktyką było raportowanie co kwartał). Ponadto repertuar kwartalny kin powinien być ustalany w taki sposób, ażeby w miejscowościach wielokinowych ilość wyświetlanych tytułów filmowych z KS (oraz produkcji z KK, które miały „szczególne wartości ideowo-artystyczne”) wyniosła nie mniej niż 50%, a w miejscowościach jednokinowych – 60% ogólnej ich liczby. Jak widać, zalecenia miały charakter kaskadowy: dotyczyły zarówno filmów nowo wprowadzanych na ekrany przez Centralę Wynajmu Filmów, jak i tytułów we wszystkich kinach pokazywanych na terenie całego przedsiębiorstwa, wreszcie – konkretnych miejscowości, przy czym w odniesieniu do „jednokinowych” pułap obowiązkowych „dostaw” filmów z KS był podwyższony w stosunku do miejscowości wielokinowych.

Realizację tych zasad można prześledzić w odniesieniu do nielicznych danych obejmujących cały (nie tylko premierowy) repertuar na danym terenie w konkretnym czasie. Przykładowo w kinach podległych Wojewódzkiemu Zarządowi Kin w Szczecinie w 1961 roku (zob. tab. 4) na taśmie 35 mm rozpowszechniano 60 włoskich i 33 filmów produkcji USA; na wąskiej taśmie zaś analogicznie tylko 29 i 5 filmów z tych krajów. Większych różnic nie było w odniesieniu do filmów z bloku wschodniego – 37 filmów czechosłowackich na 35 mm i tyleż samo na 16 mm, 15 węgierskich na taśmie standardowej szerokości i 14 na wąskiej. Wyjątek stanowiły filmy z NRD (24 filmy na taśmie 35 mm i 12 na taśmie 16 mm) oraz z Jugosławii; w tym ostatnim wypadku liczba filmów na wąskiej taśmie (14) była nawet nieznacznie większa niż tych dostępnych na taśmie standardowej (13)²⁹.

29 *Ocena działalności Wojewódzkiego Zarządu Kin w Szczecinie w 1961 roku, 1962.* AAN, zesp. NZK, sygn. 3/19, k. 5.

Tabela 4. Filmy w obiegu w placówkach Wojewódzkiego Zarządu Kin w Szczecinie w 1961 roku

	35 mm			16 mm	
	ogółem	nowych	panoramiczne	ogółem	nowych
polskiej	103	26	1	103	22
radzieckiej	140	37	5	127	34
KDL	104	33	4	84	21
kraje kapital.	282	92	11	154	18

Dane za: Ocena działalności Wojewódzkiego Zarządu Kin w Szczecinie w 1961 roku (AAN, zesp. NZK, sygn. 3/19, k. 4).

Nic dziwnego, że nieliczne kopie filmów z krajów kapitalistycznych (zazwyczaj każda z 17 regionalnych ekspozytur otrzymywała 2 kopie danego tytułu) były bardzo silnie eksploatowane: trafiały do większej liczby kin wiejskich i miały większą liczbę seansów (choć i tak było ich na tyle niewiele, że w skali roku w repertuarze każdego kina wiejskiego przeważały filmy z bloku sowieckiego). Ponieważ spójnych i szczegółowych wyników liczby widzów czy box office'ów kin wiejskich nie udało się odnaleźć, szczególnie cennym źródłem jest raport Najwyższej Izby Kontroli w kinach wiejskich województwa zielonogórskiego, z kontroli przeprowadzonej w 1965 roku (za rok wcześniejszy), bowiem jako jedyny podaje on konkretne tytuły filmów. Kontrola owa wykazała, że najwięcej seansów w 1964 roku miał francuski film *Kapral w matni* (72 seanse), najmniej zaś chiński *Handlarz opium* (2 seanse)³⁰. Ponadto wskazano istotne zaniedbania „na odcinku reklamy”: fotosy i plakaty docierały zaledwie do 40 procent kin wiejskich, a do kin 16 mm (tj. niemal do wszystkich kin wiejskich w regionie) nie trafiały jakiegokolwiek zwiastuny³¹.

Niewielka liczba atrakcyjnych premier miała jeszcze jeden skutek. Nie mając dostępu do tej samej liczby tytułów premierowych co kina w miastach, kina 16 mm częściej prezentowały filmy wprowadzone na ekrany w poprzednich latach. Siłą rzeczy eksploatowano kopie zużyte, o niskiej jakości technicznej. W analizie rozpowszechniania filmów w kinach wiejskich na taśmie 16 mm w roku 1961 w woj. lubelskim można przeczytać: „W roku 1961 kina wyświetlały dość duży procent

30 *Protokół kontroli w Centrali Wynajmu Filmów w Zielonej Górze, 1964.* Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, zesp. Najwyższa Izba Kontroli w Zielonej Górze, sygn. 400/813, k. 20.

31 Tamże, k. 29.

filmów wprowadzonych do rozpowszechniania w roku 1959 i w okresie wcześniejszym, natomiast filmy wprowadzone do rozpowszechniania w 1961 roku stanowiły znikomą część repertuaru. W związku z tym wiąże się rozpowszechnianie dużej ilości kopii w IV-tym stopniu zniszczenia³². Z tego samego dokumentu dowiadujemy się, że przeciętną żywotność kopii szacowano na 220 seansów, przy czym niektóre kopie już po 100-150 seansach były z powodu zniszczenia wycofywane z rozpowszechniania³³. Z danych z 1966 roku („wykorzystanie w ciągu 4 lat eksploatacji wynosi: Polska – 223 seanse, ZSRR – 199, KDL – 221, KK – 276”³⁴) wynika, że współczynnik „żywotności” zaniżały filmy sowieckie, natomiast nieliczne filmy z Zachodu były eksploatowane ponad miarę ich fizycznej wytrzymałości.

Przystawienie wszystkich kin na „miejski” repertuar dostępny na taśmie 35 mm było niemożliwe z powodów prawnych i technicznych. Wyjaśnił je dyrektor CWF w wystosowanym w listopadzie 1967 roku liście do wojewódzkich zarządów kin, wskazując na trzy kategorie filmów, które nie mogą być redukowane na taśmę 16 mm³⁵. Po pierwsze, chodziło o filmy, w wypadku których umowa dotyczyła konkretnego nośnika, w rezultacie czego nie miały one licencji na kopie 16 mm (z listu wynika, że chodziło głównie o produkcje z USA). Drugą kategorię stanowiły te filmy barwne, do których kopie 35 mm sprowadzano z zagranicy³⁶. W rezultacie na taśmach 16 mm było mniej filmów barwnych niż w wypadku 35 mm. Przykładowo z danych za 1966 rok wynika, że w wypadku 35 mm jedna trzecia kopii była w kolorze, natomiast wśród kopii wąskotaśmowych – zaledwie jedna szóstą (zob. tab. 5). Pięć lat później zauważano: „Taśma 16 mm była bardzo uboga pod względem ilościowym i pod względem atrakcyjności. Z produkcji zachodniej tylko 16 tytułów zredukowano na wąską taśmę (9 USA, 3 Francja, 2 Szwecja, 1 Anglia, 1 Dania) [...] z tego na kolor przypada 11 tytułów i 5 na cz-b”³⁷. Tymczasem widzowie chcieli oglądać przede wszystkim fabuły rodzimej

32 *Analiza rozpowszechniania filmów w kinach wiejskich na taśmie 16 mm w roku 1961 w woj. lubelskim, 1962. AAN, zesp. NZK, sygn. 4/66, k. 43.*

33 Tamże.

34 *Notatka służbowa Zespołu Programu i Rozpowszechniania Filmów do Wiceministra Kultury i Sztuki, 4 lipca 1966. AAN, zesp. NZK, sygn. 4/52, k. 171.*

35 *List dyr. Henryka Mocka z Zespołu Programu i Rozpowszechniania Filmów, 7 listopada 1967. AAN, zesp. NZK, sygn. 4/75, k. 64.*

36 Większość filmów 35 mm kopiowano na taśmę ORWO, która miała niskie parametry techniczne i była przedmiotem wielu skarg oraz drwin ze strony widzów (kolory były wyblakłe, nieco zielonkawe). Dlatego w wypadku najbardziej spektakularnych wizualnie filmów zamawiano kopie z zagranicy, co oznaczało, że do Polski nie trafiały materiały umożliwiające redukcję.

37 *Produkcja i rozpowszechnianie w 1971 roku, 1972. AAN, zesp. NZK, sygn. 4/46, k. 24.*

produkcji oraz zachodnie produkcje rozrywkowe – na wszystkich tych polach piętrzyły się trudności.

Tabela 5. Liczba tytułów premierowych i ich kopii wprowadzonych w 1966 roku na polskie ekrany z podziałem na krótki i długi metraż oraz szeroką i wąską taśmę

	TYTUŁ	ILOŚĆ KOPII	W TYM BARWNE
Długometraż. 35	202	3240	1015
Długometraż. 16 mm	109	3092	548
Krótkometraż. 35 mm	357	20098	2351
Krótkometraż. 16 mm	219	19652	1621

Dane za: *Sprawozdanie Centrali Wynajmu Filmów ze stycznia 1967* (AAN, zesp. NZK, sygn. 3/17, k. 4).

Najważniejszy problem związany był jednak z formatem panoramicznym. Filmy szerokoekranowe na taśmie 35 mm mogły być wyświetlane dzięki anamorfozie (zabieg optyczny, który „ściska” obraz na klatce i rozszerza podczas projekcji). Aby film nakręcony w formacie cinemascope lub panavision mógł być przekopiowany na taśmę 16 mm, potrzeba było wykonać proces dezanamorfozy. Z dokumentacji wynika, że nastęrczał on sporo problemów technicznych zarówno na początku lat 1960³⁸, jak i pod koniec dekady. W 1968 roku pisano:

Aby uzyskać materiały do redukcji na 16 mm, niezbędne byłoby uzyskanie dodatkowo ok. 200 tys. dolarów w skali rocznej. Nie posiadamy bowiem wysokiej klasy kopiarek redukcyjnych i wysokiej klasy taśmy filmowej. Niestety, rezultaty osiągnięte na taśmie filmowej ORWO i produkcji polskiej są niezadowolające. Nie jest także żadnym rozwiązaniem przejście na format 16 mm cinemascope. Zarówno problemy redukcji, jak i obcięcie części kadru obrazu, niedostateczna ilość informacji, jaką można zarejestrować na taśmie 16 mm, czy też brak optyki anamorfortycznej dla kin 16 mm nie przemawiają za zastosowaniem tej techniki. Należy także powołać się na przykłady zagraniczne. W Europie,

38 „W świetle ograniczeń, które zubażają repertuar kin wiejskich 16 mm, najbardziej dotkliwą stroną są ograniczenia dla filmów polskich panoramicznych wynikające z niedomogi technicznej w dziedzinie dezanamorfozy; w tej chwili do 16 mm nie dociera 20 tytułów produkcji polskiej głównie w wersji szerokoekranowej” – *Analiza działalności Centrali...*, dz. cyt., k. 25.

z wyjątkiem Węgier, całkowicie zlikwidowano stosowanie formaty 16 mm cinemascope w sieci kin. Stąd też jedynym rozwiązaniem jest przejście na format 35 mm³⁹.

Problemów nastręczała także produkcja kopii filmów 16 mm – przecież format ten wykorzystywany był nie tylko przez CWF, ale przede wszystkim przez Filmos. O „braku właściwego zaopatrzenia w surowiec, niezbędny do wykonawstwa asortymentu w formacie 16 mm”⁴⁰ pisano w 1966 roku: „Aktualnie istniejący niedobór mocy produkcyjnej kształtuje się na poziomie ca 1.500.000 mb. kopii 16 mm, które od roku zalegają i nie mogą być wykonane dla CWF i CFO Filmos, mimo że stanowią planowo podstawowy asortyment ich działalności. Zaległości te powodują, że nie jesteśmy w stanie zapewnić kopii filmów szkolnych dla potrzeb ministerstwa oświaty w planowanych programem nauczania terminach. [...] Interwencje w Ministerstwie Przemysłu Chemicznego dotychczas nie przyniosły pożądanego skutku”⁴¹.

Nawet jednak dysponując kopiami panoramicznymi 16 mm, kinematografia musiała mieć kina, które mogłyby je eksploatować (tj. posiadać nasadki anamorfortyczne na obiektyw oraz odpowiedni ekran). Tymczasem kin panoramicznych na wsi było jak na lekarstwo – dane za 1964 rok mówią o łącznie 79 kinach panoramicznych na 1780 kin wiejskich ogółem, w tym: 27 panoramicznych kin stałych i 9 półstałych (na, odpowiednio, 779 i 683 ogółem), a także 43 panoramiczne kina ruchome (na 318 ogółem)⁴².

Ostatecznie w zasadzie tylko polskie filmy panoramiczne, już wcześniej dystrybuowane na 35 mm, były redukowane do 16 mm. Proces ten zachodził jednak ze sporym opóźnieniem. Roczny raport o stanie kinematografii za 1967 rok zawiera następujący opis:

Mimo że nastąpiła tu poprawa i zdołano w ubiegłym roku wprowadzić do rozpowszechniania na 16 mm dwadzieścia dziewięć tytułów, podczas gdy w 1964 roku było ich piętnaście [...], to należy uznać za stracone następujące tytuły: *Godzina pąsowej róży* (1963), *Panienka z okienka* (1964), *Niekochana* (1965), *Małżeństwo z rozsądku* (1966), *Cała naprzód* (1966), *Morderca zostawia ślad* (1967) [...]. Niemożliwość szybkiego przygotowa-

39 *Stan i perspektywy rozwoju...*, dz. cyt., k. 12.

40 *Notatka służbowa Zespołu Programu i Rozpowszechniania Filmów do Wiceministra Kultury i Sztuki*, 4 lipca 1966. AAN, zesp. NZK, sygn. 4/52, k. 173.

41 Tamże, k. 174.

42 *Rozwój sieci kin i rozpowszechnianie...*, dz. cyt., k. 54.

nia dezanamorfozy, przeciągające się próby lub wręcz ich fiasko – ograniczają zasięg rozpowszechniania i tym samym obniżają wyniki ogólne w grupie filmów polskich⁴³.

Wśród owych „straconych” filmów było wiele atrakcyjnych tytułów gatunkowych, bo właśnie je kręcono często w formacie panoramicznym. W konsekwencji filmy polskie wypuszczono na 16 mm po roku lub nawet kilku latach od ich premiery w kinach 35 mm (czyli miejskich). Przykładowo w 1968 roku premiery filmów polskich miały się następująco: „Do kin na taśmie 16 mm wprowadziliśmy 23 tytuły, z czego 13 z repertuaru roku 1968 (na 19) i 10 z lat poprzednich”⁴⁴.

Tabela 6. Nowo wprowadzone filmy pełnometrażowe wraz z liczbą kopii w podziale na rodzaj taśmy w latach 1965 i 1973

Rok		1965				1973			
Kategoria		tytuły		kopie		tytuły		kopie	
Rodzaj taśmy		35	16	35	16	35	16	35	16
Kraj produkcji	RAZEM	203	100	3376	3131	194	81	3569	2247
Polska		22	22	634	848	28	21	818	710
ZSRR		35	26	531	651	32	12	437	245
Czechosłowacja		19	10	254	240	14	11	169	254
Jugosławia		6	5	91	112	9	4	156	84
Węgry		10	10	132	252	11	6	72	96
NRD		7	3	124	36	7	4	119	110
Bułgaria		2	3	31	60	4	2	36	34
Rumunia		3	1	48	30	6	4	98	162
Francja		23	9	380	236	21	5	436	183
USA		29	8	438	310	23	2	530	90
Wielka Brytania		10	6	194	166	12	5	235	151
Włochy		20	2	324	72	11	4	207	110
RFN		3	0	47	0	2	0	53	0
Inne		14	5	148	118	14	1	203	18

Źródło: *Rocznik statystyczny kultury* – edycje z lat 1968 i 1975.

43 *Stenogram z narady...*, dz. cyt., k. 23.

44 *Produkcja i rozpowszechnianie w 1968 roku...*, dz. cyt., k. 29.

Opóźnienia te wywoływały oczywiste napięcia między kinami na wsi i w mieście – nie tylko z uwagi na uzasadnioną opinię o preferowaniu widowni miejskiej⁴⁵. Konsekwencje opóźnień były daleko poważniejsze. Zanim bowiem ukształtowała się hierarchia okien eksploatacji (najpierw kina, potem telewizja), w Polsce od końca lat 50. do połowy lat 60. relacje między nimi były inne: najpierw kino 35 mm, potem telewizja, na końcu kina 16 mm. Inaczej mówiąc, na wieś wprowadzano filmy nie tylko z opóźnieniem w stosunku do tego repertuaru centralnego na 35 mm, ale również w stosunku do tego, co zaprezentowała już Telewizja Polska⁴⁶. Oczywiście, skoro niektóre filmy trafiały najpierw na ekrany telewizorów niż do kin 16 mm, mało kto chciał później zapłacić za ich obejrzenie w kinie⁴⁷. I choć praktyka emisji filmów kinowych w telewizji przed ich „stacjonarną” premierą zakończyła się pod koniec lat 60., niewątpliwie była ona dodatkowym czynnikiem istotnie osłabiającym na wsiach znaczenie i popularność kina.

Likwidacja

Do 1967 roku dane o kinach dzielono na cztery wzmiankowane już grupy: kina miejskie, kina wiejskie stałe, kina wiejskie półstałe i kina ruchome (te ostatnie de facto również operowały głównie na terenach wiejskich, zazwyczaj odwiedzając daną wieś raz w miesiącu). W połowie 1967 roku weszły w życie nowe zasady kwalifikacji kin do kategorii. Zniesiono dotychczasowe kryteria lokalizacyjne (miasto/wieś), w zamian wprowadzono podział na pięć kategorii (od 0 do 4 oraz dodatkowa kategoria dla kin ruchomych). W nowo utworzonej IV kategorii znalazły się wszystkie kina z aparaturą 16 mm. W uzasadnieniu zarządzenia znalazło się zdanie: „Zarządzenie to uznać należy za krok naprzód w zacieraniu przez kinematografię różnic pomiędzy

45 Bardzo rzadko się zdarzało, by filmy 16 mm wchodziły na ekran szybciej niż na 35 mm; tak było w wypadku bułgarskiego filmu *Droga nad morze* (Moreto, reż. Petyr Donew, 1967) i *Krew na śniegu* (Praznik, reż. Djordje Kadijević, 1968). *Ogólne wytyczne repertuarowe na maj 1968*, 6 kwietnia 1968. Archiwum Państwowe w Łodzi, zesp. Prezydium Rady Narodowej miasta Łodzi, sygn. 633/1906, k. 102.

46 *Stenogram z narady Zespołu Programu i Rozpowszechniania...*, dz. cyt., k. 113.

47 Lista takich filmów mogłaby być przygotowana na podstawie żmudnych studiów nad repertuarem telewizyjnym; pewną poszlaką w sprawie mogą być comiesięczne wytyczne, przesyłane przez warszawską centralę do regionalnych zarządów kin (ich spory zbiór zachował się w łódzkim archiwum). Każdy taki „pakiet” zawierał krótkie opisy filmów, które miały mieć premiery w kolejnym miesiącu, a ponadto informacje, które z nich nie miały praw do emisji telewizyjnej.

jakością kina w mieście i na wsi”⁴⁸. Oczywiście, „zacieranie różnic” nastąpiło głównie „na papierze” – pozwoliło ukryć fakt, że kina „najgorsze” mieszczą się przeważnie na wsi (choć w oficjalnych danych Głównego Urzędu Statystycznego nadal posługiwano się podziałem na miasto i wieś).

Tabela 7. Zestawienie kin poszczególnych kategorii oraz zysków lub strat za 1970 rok

ruchome	432 kin	-17,6 mln zł
IV kategorii	935 kin	-26,2 mln zł
III kategorii	428 kin	-20,7 mln zł
II kategorii	508 kin	-17,1 mln zł
I kategorii	199 kin	+8,1 mln zł
o-ekranowe	67 kin	+43,8 mln zł

Dane za: *Materiały dotyczące aktualnej sytuacji w kinematografii opracowane przez NZK na posiedzenie Sejmowej Komisji Kultury i Sztuki w 1971 roku* (AAN, zesp. NZK, sygn.1/56, k. 52).

„Rebranding” z 1967 roku nie mógł zmienić wyników finansowych. Straty generowane przez kina wiejskie przedstawiano przed Sejmową Komisją Kultury w 1971 roku jako celowe działanie: „podane wyniki finansowe kin są w pierwszym rzędzie rezultatem skalkulowania cen biletów poniżej kosztów własnych rozpowszechniania. Jest to uzasadnione wymogami polityki kulturalnej”⁴⁹. Najwięcej strat przynosiły kina IV kategorii (zob. tab. 7). O ile kategoria ta obejmowała wyłącznie kina z aparaturą 16 mm, o tyle w osobnym bilansie kin ruchomych oba systemy projekcyjne liczone razem. Tymczasem rachunek ekonomiczny wskazywał, że tylko kina ruchome 35 mm mogą przyciągnąć widzów. Mówił o tym Franciszek Majdra, dyrektor Okręgowego Zarządu Kin we Wrocławiu, w roku 1968 na zebraniu zorganizowanym przez NZK:

Myśmy przyjęli na terenie województwa taki program: likwidacji kin na wsi w postaci kin półstałych [...]. Bo co to, proszę państwa, za kino, jeżeli my do jednego widza w kinach tych wiejskich dokładamy po 7 zł. [...] w każdym razie zyskaliśmy efekty w działaniach

48 Zarządzenie nr 98 Ministra Kultury i Sztuki w sprawie zasad i trybu zaliczania kin do odpowiedniej kategorii, z dnia 14 sierpnia 1967. AAN, zesp. NZK, sygn. 4/44, k. 20.

49 *Materiały dotyczące aktualnej sytuacji w kinematografii opracowane przez NZK na posiedzenie Sejmowej Komisji Kultury i Sztuki, 1971.* AAN, zesp. NZK, sygn. 1/56, k. 52.

ności kin ruchomych dodatnie, tj. mamy 8 groszy na widzu w roku 1968 zarobku, jak to się mówi, na czysto. [...] Ale co charakterystyczne, nie na 16 mm programie myśmy zrobili te 8 gr na widzu. Zrobiliśmy te 8 gr na programie, na taśmie 35 mm, wprowadziliśmy te nieosiągalne, szerokoekranowe projektory, TK-35, szeroko wprowadziliśmy, gdzie to tylko można, improwizowaną panoramę czy szeroki ekran. W rezultacie tego wzbudziliśmy nowe zainteresowanie, nowe, powiedziałbym, podejście z jednej i z drugiej strony, tzn. ze strony rozpowszechniających i widza tego wiejskiego, który w jakimś tam złym, bo złym wydaniu, ale ma ten program bardzo zbliżony do wiejskiego. [...] I w związku z tym ja konkretnie postuluję: zaniechać w jakimś dłuższym okresie czasu w ogóle dawania programu kinowego, fabularnego na wąskiej taśmie⁵⁰.

Z biznesowego punktu widzenia postulat dyrektora Majdry był słuszny – na przeszkodzie stała jednak istotna okoliczność. Otóż władze państwowej kinematografii przykładały wielką wagę do współczynnika liczby miejsc kinowych na mieszkańca. Wiele dokumentów zawiera tego rodzaju statystyki, eksponując je jako koronny argument na rzecz „modernizacji”. Przykładowo z dokumentu z 1956 roku dowiedzieć się można, że wskaźnik miejsc na 1000 mieszkańców wynosił w ówczesnej Polsce 15,5 (jako kontekst przywołano dane z innych krajów za 1951 rok: Belgia – 88, Francja – 61, Jugosławia – 20, Węgry – 18)⁵¹. W 1971 roku lamentowano, że wprawdzie współczynnik sięgnął poziomu 18,5 na 1000 mieszkańców, to „w tej dziedzinie zajmujemy jedno z ostatnich miejsc w Europie. Średnio – nasycenie miejscami kinowymi w rozwiniętych krajach świata jest dwukrotnie wyższe niż u nas. Oto kilka przykładów: Francja – 55,1, Włochy – 93,8, CSRS – 77,8”⁵². Zarazem w wewnętrznych dokumentach przyznawano – w prasie nie można było przeczytać podobnej opinii – że „Porównanie ilości miejsc kinowych oddanych do dyspozycji widzów w Polsce wypadnie gorzej, jeżeli wyłączymy z tej statystyki kina 16 mm, które nie są objęte danymi innych krajów”⁵³. Można powiedzieć, że organizatorzy polskiej kinematografii wpadli we własne sidła – ich przywiązanie do wspomnianego współczynnika uniemożliwiało działania, które mogłyby przyczynić się do uzdrowienia sytuacji; zdawali sobie bowiem

50 *Stenogram z narady Zespołu Programu i Rozpowszechniania Filmów z dnia 25 marca 1968.* AAN, zesp. NZK, sygn. 4/30, k. 75-77.

51 *Rozwój bazy technicznej.* AAN, zesp. NZK, sygn. 1/6, k. 2.

52 *Materiały dotyczące aktualnej sytuacji...*, dz. cyt., k. 15.

53 *Problematyka upowszechniania kultury filmowej w Polsce na tle polityki repertuarowej i jej perspektyw oraz związanej z tym działalności PP FILM POLSKI w zakresie importu filmów,* 1968. AAN, zesp. NZK, sygn. 8/35, k. 3.

sprawę, że „gdyby z rachunku wyeliminować kino 16 mm – wskaźnik Polski byłby niesłychanie niekorzystny”⁵⁴. Ewentualne zmiany musiały być zatem stopniowe.

Z danych dotyczących całego kraju, znajdujących potwierdzenie także w archiwach lokalnych⁵⁵, wstrzymanie rozwoju sieci 16 mm nastąpiło w 1966 roku. We wrześniu tamtego roku Jan Zbigniew Pastuszko, dyrektor Zespołu Rozpowszechniania, wysłał okólnik do przedstawicieli władz wszystkich 17 województw, w którym prosił ich o sprawdzenie, które kina wiejskie na podlegających im terenach można przekształcić w 35 mm (nie omieszkaj przypomnieć, że „wskaźnik ilości miejsc kinowych przypadających na tysiąc mieszkańców stawia nasz kraj w końcu państw europejskich”⁵⁶). W efekcie w całej Polsce rozpoczęła się wielka akcja typowania kin 16 mm do przekształcenia w kina ruchome 35 mm.

Zadanie to nie było proste i wiązało się z kilkoma problemami. „Realizacja programu tej modernizacji uzależniona jest od dostaw przenośnego sprzętu kinowego (projektorów) z importu” – napisano w materiałach dla sejmowej komisji⁵⁷. Zastrzeżenie wynikało z faktu, iż polskiemu producentowi wiele problemów sprawiała produkcja projektorów w standardzie 35 mm, zwłaszcza lżejszych modeli do kin ruchomych. Do końca lat 60. większość ruchomych 35 mm pracowało na NRD-owskim projektorze TK-35. Niestety, miały one małą wydajność świetlną i mogły być używane w małych salach, gdzie odległość projekcyjna nie przekracza 10-12 metrów. Co więcej, wschodniemiecki producent zaprzestał produkcji projektorów tego typu w 1967 roku⁵⁸. Prexer produkował już wówczas własny model przenośnego projektora 35 mm (AP-70), ale ten także nadawał się tylko do małych sal, a ponadto, w odróżnieniu od TK-35, musiał być wyposażony we wzmacniacz i głośnik. Wad tych nie miał sowiecki projektor przenośny KN-20, dostosowany do projekcji panoramicznej⁵⁹; jego pierwsze egzemplarze trafiły do Polski na początku lat 70.⁶⁰ Projektory 35 mm, ze względu na swoje gabaryty, wymagały oddzielnej kabiny projekcyjnej odpowiedniej wielkości, jak również dodatkowego wyposażenia pomocniczego, takiego jak wzmacniacze

- 54 *Stan i perspektywy rozwoju sieci kin zlokalizowanych na wsi, 1969*. Archiwum Narodowe w Krakowie, zesp. Apollo-Film, sygn. 67, k. 5.
- 55 *Analiza ekonomiczna rocznej działalności za rok 1968, 1969*. Archiwum Narodowe w Krakowie, zesp. Apollo-Film, sygn. 56, k. 43.
- 56 *List Dyr. Pastuszko do prezydów Wojewódzkich Rad Narodowych, 7 września 1966*. APL, zesp. Prezydium Rady Narodowej w Łodzi, sygn. 633/1904, k. 58-59.
- 57 *Materiały dotyczące aktualnej sytuacji...*, dz. cyt., k. 43.
- 58 *Stan i perspektywy rozwoju...*, dz. cyt., k. 15.
- 59 Tamże.
- 60 *Materiały dotyczące aktualnej sytuacji...*, dz. cyt., k. 24.

czy głośniki; „nie każdy obiekt, w którym zlokalizowane jest kino na wsi, nadaje się do zainstalowania tego typu projektorów, gdyż ciężar aparatury wymaga odpowiedniego stropu, jak również odpowiedniej wielkości pomieszczenia kabinowego”⁶¹. Inaczej mówiąc, przekształcenie kina stałego 16 mm w kino 35 mm nie wiązało się jedynie z wymianą aparatury, lecz także z przeprowadzeniem prac budowlanych, w tym także z wymianą instalacji elektrycznej⁶².

Począwszy od 1967 roku, do połowy lat 70. wszystkie roczne sprawozdania z poszczególnych regionów zawierają informację o tym, ile kin 16 mm zamknięto, a ile zmodernizowano do standardu 35 mm. W pierwszym roku akcji z kin wiejskich usunięto niemal 100 projektorów; zarazem sieć wiejskich kin 35 mm pozostała na niezmiennym poziomie (zapewne z uwagi na zamknięcie analogicznej liczby „zwykłych” kin). W raporcie dla Sejmowej Komisji Kultury z 1969 roku przedstawiciele kinematografii chwalili się, że „w okresie 1966-1968 przekształcono 107 kin 16 mm na kina 35 mm”⁶³, ale w innym dokumencie z tego samego roku („do użytku wewnętrznego”) przyznawali, że „w dalszym ciągu spośród kin działających na terenie wiejskim około 87 procent wyposażonych jest w aparaturę wąskotaśmową”⁶⁴. Z kolei w 1971 roku Sejmowej Komisji Kultury przedłożono sprawozdanie, zgodnie z którym „w latach 1966-1970 ubyło ogółem 550 kin przestarzałych, nieopłacalnych, zaś 133 kin 16 mm zmodernizowano, wyposażając je w aparaturę 35 mm”⁶⁵. Wycofana aparatura projekcyjna była bądź złomowana, bądź przekazywana bezpłatnie szkołom⁶⁶.

Program wymiany postępował w różnym tempie i z odmiennym skutkiem w poszczególnych regionach. Z zachowanych akt wynika, że proces ten toczył się w satysfakcjonującym tempie w regionie białostockim i zielonogórskim; w 1970 roku dyrekcja WZK w Zielonej Górze z dumą raportowała:

25 kin wiejskich i 15 kin ruchomych wyposażono w aparaturę szerokotaśmową, przystosowaną do projekcji panoramicznej. Na aparaturze 16 mm pracują tylko 24 kina wiejskie IV kategorii. Dla porównania – 18,9% kin wiejskich stałych i półstałych w kraju posiada aparaturę 35 mm, natomiast w woj. zielonogórskim ponad 56% kin. Należy dodać, że

61 *Stan i perspektywy rozwoju sieci kin zlokalizowanych na wsi*, dz. cyt., k. 15.

62 *Informacja o Działalności Wojewódzkiego Zarządu Kin w Krakowie za lata 1964-1968*, 1969. ANK, zesp. Apollo-Film, sygn. 53, k. 6.

63 *Pismo w sprawie realizacji dezyderatów Sejmowej Komisji Kultury i Sztuki*, 22 lutego 1969. AAN, zesp. NZK, sygn. 1/54, k. 31-33.

64 *Produkcja i rozpowszechnianie filmów w roku 1968*, dz. cyt., k. 17.

65 *Materiały dotyczące aktualnej sytuacji w kinematografii...*, dz. cyt., k. 15.

66 *Protokół nr 10/72 z posiedzenia Komisji Oświaty i Kultury WRN*, 16 listopada 1972. Archiwum Państwowe w Poznaniu, zesp. Wojewódzka Rada Narodowa w Poznaniu, sygn. 1071/1655.

wszystkie kina ruchome są wyposażone również w aparaturę 35 mm, przystosowaną do projekcji panoramicznej⁶⁷.

O wiele mniej korzystnie prezentowały się liczby odnoszące się do kondycji ekonomicznej sektora rozpowszechniania. W raporcie stanowiącym przygotowanie do reformy – tj. powołania Zjednoczenia Rozpowszechniania Filmów – odnotowano, że w roku 1974 wpływy kin wyniosły ogółem 1 166 mln zł, wydatki zaś 1 321,1 mln zł. W rezultacie, po uwzględnieniu innych rozliczeń, przedsiębiorstwa kinowe zamknęły swoje bilanse ogólną stratą 155,1 mln zł⁶⁸. Budżet państwa poprzez budżety terenowe musiał więc teoretycznie dołożyć do każdej wpływającej złotówki 14 gr. Ta symulacja dotyczyła jednak uśrednionej ceny biletu. W kinach IV kategorii koszty własne były tak wysokie, iż uzyskanie 1 złotówki wpływów wymagało nakładów rzędu 2,50 zł⁶⁹. W wypadku wszystkich tych kin nawet całkowite zniesienie opłat za wynajem i na fundusz filmowy (i tak niskich – 2 procent od wpływów) nie zagwarantowałoby ich rentowności.

Mimo to taśma 16 mm miała nadal swoich obrońców. Kilka dokumentów zachowanych w Archiwum Akt Nowych pozwala sądzić, że na początku lat 70. telewizja sporo zainwestowała w produkcję na taśmie 16 mm, do czego zachęcał ją przedstawiciel firmy Kodak⁷⁰. Niemniej produkcja filmów przez Poltel na taśmie 16 mm sprawiła, że w połowie lat 70. rozważano... ponowne wprowadzenie na masową skalę kopii 16 mm do rozpowszechniania w kinach. Ekspertyza wykonana przez Filmowy Ośrodek Badawczo-Rozwojowy wykazała jednak, że „kopie filmowe 16 mm rozpowszechniane dotychczas mają bardzo niską jakość techniczną obrazu i dźwięku i nie nadają się do eksploatacji w sieci kin stałych. Wiadomo również z literatury, że transmisja telewizyjna z kopii filmowej 16 mm pod względem jakości technicznej znajduje się dopiero na piątym miejscu, m.in. po transmisji z dwucalowej taśmy wideo i po

67 *Program działalności Wojewódzkiego Zarządu Kin w Zielonej Górze na lata 1971-1975*, 1970. Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, zesp. Związek Zawodowy Pracowników Kultury i Sztuki – Zarząd Okręgowy, sygn. 547/63, k. 15.

68 Raport o stanie i perspektywach kinematografii polskiej, 1975. AAN, zesp. NZK, sygn. 5/34, k. 85-113.

69 Tamże.

70 Zob. zwłaszcza: *Ramowy program rozwoju produkcji filmów barwnych i kopii filmowych w formacie 16 mm w kinematografii polskiej na okres lat 1972-1980*, 1972. AAN, zesp. NZK, sygn. 8/13. Trop ten – marginalny dla tematu tego artykułu – pozostawiam historykom telewizji.

transmisji z kopii filmowej 35 mm⁷¹. Dla kin 16 mm ekspertyza FOBR mogła być przysłowiowym gwoździem do trumny.

Na terenach wiejskich dopiero w 1975 roku liczba kin 35 mm na wsi przekroczyła liczbę kin 16 mm. Pięć lat później pozostało na wsiach łącznie 518 kin, w tym zaledwie 92 kina wąskotaśmowe – 1/12 kin liczby kin 16 mm z 1966 roku (gdy było ich 1115 – przy 1895 kin wiejskich łącznie⁷²). Z danych wynika niezbicie, że akcja wymiany projektorów oznaczała więc tak naprawdę drastyczne zmniejszenie liczby wiejskich kin (w 1980 roku pozostało na wsi 426 kin wyświetlających filmy w formacie 35 mm). W miastach spadek liczby ogólnej kin nie był tak duży – natomiast zniknęły niemal miejskie kina wąskotaśmowe: o ile w 1966 było ich 93, o tyle w 1980 roku – zaledwie pięć w skali całego kraju⁷³.

Zakończenie

Założenia przyświecające powstaniu sieci wiejskich kin wąskotaśmowych w I poł. lat 50. nie tylko nie zostały osiągnięte, ale – wskutek nieatrakcyjnego repertuaru oraz niskiej jakości projekcji – przyczyniły się także do dalszego pogłębienia podziału na miasto i wieś. W konsekwencji przez kolejne dwie dekady wieś miała zupełnie inny, mniej atrakcyjny, repertuar niż kina miejskie. Kinematografia zaś ponosiła olbrzymie koszty utrzymywania budynków i serwisowania urządzeń w wiejskich kinach, które w konsekwencji przynosiły systemowi najbardziej dotkliwe straty finansowe.

Niemniej w typowej dla PRL retoryce ten katastrofalny stan kin 16 mm prezentowano, do połowy lat 60., jako przejściowe trudności, które lada dzień zostaną skutecznie rozwiązane. Nawet wielka akcja zastępowania aparatów wąskotaśmowych projektorami 35 mm była przedstawiana jako kolejny krok na drodze „modernizacji” dla zaspokojenia potrzeb mas – przyznanie się do tego, że dystrybucja filmowa była prowadzona w sposób nieakceptowalny dla owych „mas”, a ponadto przyczyniła się do zapaści ekonomicznej, musiałoby oznaczać kompromitację polityki kulturalnej.

Wiele wskazuje na to, że drugim – obok decyzji o wybudowaniu sieci wiejskich kin 16 mm – prążyć deficytu kinematografii PRL były „proporcje programowe”,

71 A. Walczak, *Raport o stanie aktualnym oraz propozycjach rozwoju techniki filmowej w dziedzinie obróbki chemicznej filmów*, marzec 1978. AAN, zesp. NZK, sygn. 12/154, k. 147.

72 *Rocznik statystyczny kultury 1945-1967*, dz. cyt., s. 301.

73 *Rocznik statystyczny kultury 1981*, red. L. Gradowski, Warszawa 1982, s. 168.

czyli zasada „fifty-fifty” w liczbie tytułów z państw socjalistycznych i kapitalistycznych oraz ich seansów pokazywanych w kinach. Mimo jawnej nonsensowności tych zasad (jawnej także w tym sensie, że mówiono o niej na licznych zebraniach i pisano w wielu dokumentach) reguła „fifty-fifty” przestała obowiązywać (czy raczej: zmarła śmiercią naturalną, nigdzie bowiem nie znalazłem dokumentu odwołującego treść Okólnika nr 7) bodaj dopiero w 1987 roku, wraz z kolejną reformą kinematografii. Przepuszczalnie formalne zniesienie przepisów o preferowanych filmach bloku socjalistycznego godziłoby w fundament PRL, czyli sojusz polsko-sowiecki.

Można powiedzieć, że terenowym przedsiębiorstwom kinematografii podział na system 35 i 16 do pewnego stopnia odpowiadał. O ile kina miejskie grały dużo filmów zachodnich i generowały przez to spore zyski, o tyle kina na wsi pozwalały „podkręcać” statystykę poprzez eksploatację w większym stopniu filmów z demokracji ludowych. Wprawdzie system był niewydolny ekonomicznie – ale administratorom kultury filmowej pozwalał na zaspokojenie trybutu ideologicznej poprawności. Można zażartować: dzięki kinom 16 mm w raportach wszystko się zgadzało – prócz kasy.

Bibliografia

Gębicka Ewa, *Od Wydziału Propagandy Filmowej do Centralnego Urzędu Kinematografii. Pierwsza dekada partyjno-państwowego monopolu w polskim kinie*, Katowice 2022.

Goldowski Jewgenij M., *Wstęp do techniki filmowej*, „Przegląd Filmowy” 1949, nr 5/6.

Gradowski Lech (red.), *Rocznik statystyczny kultury 1981, Warszawa 1982*.

Jajko Krzysztof, *Kino po fajrancie. Organizacja i działalność kin związkowych w latach 50. i 60.* [w:] *Archiwa w badaniach filmoznawczych*, red. Barbara Giza, Piotr Zwierzchowski, Katarzyna Mąka-Malatyńska, Warszawa 2020.

Jajko Krzysztof, *Seans filmowy za rogatkami. Kina objazdowe w dziele upowszechniania kultury na wsi*, [w:] *Socrealizmy i modernizacje*, red. Aleksandra Sumorok, Tomasz Załuski, Akademia Sztuk Pięknych im. Władysława Strzemińskiego w Łodzi, Łódź 2017.

Krzczkowska Eugenia (red.), *Rocznik statystyczny kultury, Warszawa 1971*

Miczka Tadeusz, Alina Madej (red.), *Syndrom konformizmu? Kino polskie lat sześćdziesiątych*, Katowice 1994.

Stanek Henryk, *Zagadnienia techniczne sieci rozpowszechniania*, „Technika Kinematografii” 1957, nr 7/8.

Walczak Andrzej, *Raport o stanie aktualnym oraz propozycjach rozwoju techniki filmowej w dziedzinie obróbki chemicznej filmów, marzec 1978*. AAN, zesp. NZK, sygn. 12/154, k. 147.

Zaborowski Tadeusz, Jerzy Brzozowski, *Projektor wąskotaśmowy AP 11U*, „Kinotechnik” 1955, nr 82.

Zajiček Edward, *Polska produkcja filmowa. Problemy rentowności*, Katowice 1983.

The Eye of a Needle. The 16mm Feature Film Distribution and Exhibition in Poland in 1950-1980

Keywords

small-gauge cinema chain; the culture of People's Poland;
film projectors; film exhibition in the countryside

Abstract

16mm film is usually but not exclusively associated with non-commercial, non-fiction, and non-theatrical modes of cinema. With regard to film cultures in communist countries, the situation was different. Small-gauge was a service that for many isolated and poor communities brought their first encounter with the modern electric media. There was no shortage of equipment; the problem was the lack of access to films. The countryside received only about 50 percent of the titles screened in the cities. As a result, towards the end of the 1960s audiences began to decline, and to some extent, 16mm cinemas had been succeeded by television. The chapter analyses 16mm programming by comparing the supply of films – incl. number of copies – from communist and capitalist countries. Drawing on archival sources, discussion of decisions taken in Warsaw are combined with statistical data and reports by cinema employees.

Biogram

Konrad Klejsa - doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Łódzkiego. Zajmuje się historią filmu z okresu 1945 - 1980 oraz badaniami widowni filmowej. W latach 2017-2024 prowadził projekt Narodowego Centrum Nauki „Rozpowszechnianie filmów w Polsce Ludowej”.